

Eigengereide ontwikkeling tegenover mondialisering

Louis Baeck

De dominante tendens in de internationale economie is ontegensprekelijk de voortschrijdende mondialisering. Echter, mondialisering beperkt zich niet tot de economische wereld maar betreft tevens het systeem van waarden, overtuigingen en het denken over de nationale identiteit in de invulling van de economische dynamiek. De auteur argumenteert dat de actuele mondialisering getuigt van een initiële sterke tendens tot uniformiteit. In tal van de groeielanden werd deze ontwikkeling historisch maar ook actueel op een eigen manier ingevuld waarbij teruggegrepen werd op een reflectie naar de eigen culturele waarden. Een culturele 'wereldreis' en identificatie van opinies en startbeelden is dan onontbeerlijk om de antwoorden op mondialisering te kunnen begrijpen. De specifieke invulling kan immers aanleiding geven tot een eigengereide ontwikkeling als antwoord op uniformerende mondialisering. (van de redactie)

Na de ontwrichting van de Sovjet-Unie en de opening van China's grenzen voor multinationale ondernemingen, kwam het thema van mondialisering naar voren als dominante focus van ontwikkeling. Mondialisering is een globaal project, niet alleen gericht op de wereldwijde spreiding van onze economische productiestructuur maar ook van westerse waarden, denksystemen, gedragsnormen en levensstijl. Deze uniformerende dynamiek heeft in de veerkrachtige culturen van de groeielanden een schok verwekt, gevolgd door een op identiteit gebaseerd weerwerk. In reactie op onze mondialiserende pletmolen kwamen daar diverse vormen van niet-westerse moderniteit in actie. In ons essay belichten en analyseren we deze historisch-culturele verscheidenheid van denkpistes en beleidsopties. In de toekomst zal deze verscheiden-

heid van de andere continenten de ontwikkeling van de wereld in toenemende mate beïnvloeden.

1 De economisering van ons denken en doen

Het schrijven van een beknopt overzicht over het economisch denken na 1975 met als focus internationale ontwikkeling is een riskant, en bij nader inzien vermetel project. Als gevolg van de mondialisering zijn ook de betogen hierover uitgedijd tot de verste uithoeken van de planeet. Deze intellectuele schaalvergroting heeft als gevolg dat we niet alleen rekening moeten houden met de verschuivende breuklijnen op *ideologisch vlak* (tussen liberale en marxistische visies) maar ook met deze op *cultureel vlak*: tussen westerse en niet-westerse beschavingen. Daarenboven is de *historische* positionering van belang: tussen voorlopers die zich als model profileren en laatkomers die een eigengereide inhaalstrategie ontwerpen. Dit alles heeft ten gevolg dat de verschillende invalshoeken van het economisch denken resulteren in een grote verscheidenheid aan referentiecriteriën en methodologie. Zowel de context als de canon van waaruit economie werd gedacht en bedreven zijn ingrijpend veranderd onder invloed van de historische, ideologische en culturele dynamiek. Dit essay heeft als opzet de wederzijdse relaties tussen tekst en context in de verf te zetten. Onze stelling is dat assertieve culturen hun eigen stempel drukken op het ontwikkelingsdebat en, tegenover de uniformerende druk van de mondialisering, eigengereide types van modernisering propageren.

In ons vakdomein woedt vanouds een ideeënstrijd tussen de universaliserende aanspraken van theorievormers die hun paradigma verheffen tot een absoluut axioma geldig boven tijd en ruimte, tegenover relatieveerders die hun wetenschap zien als een particulier geestesproduct van een bepaalde tijd, ruimte en cultuurzone. Dit heeft te maken met de genealogie van ons vak. Gezien vanuit de intellectuele geschiedenis is het systematisch denken over economie een triomfantelijke laatbloeiër. Gedurende eeuwen vormde het denken over economie een onderdeel van politieke filosofie, van moraaltheologie (christelijke en islamitische) en van ethiek. In de Aziatische hoogculturen lag de economische thematisering ingebed in hun aloude wijsheidsliteratuur. Het moderne Westen is de eerste beschaving waar, in de eenentwintigste eeuw, het theoretiseren over economie zich loskoppelde tot een

autonome reïncultuur en hierbij maatschappelijk en wetenschappelijk aanzien verwierf. Na de Tweede Wereldoorlog groeide bij ons de economisering van denken en doen uit tot een haast alles overheersende geestesinstelling. En de geopolitieke rivaliteit tussen de supermachten brak de koloniale inbedding open en activeerde de wereldwijde spreiding van deze economisering. In de tijdsgeest van 1945-1960 suggereert het nieuwe concept 'ontwikkeling' een duidelijke strategie voor de historische laatkomers: stap gezwind uit de beknellende 'wikkel' van de eigen traditie en schakel over, zoals de succesvolle voorlopers, naar de modernisering van uw economie en samenleving. Bij deze overstap werd de economische wetenschap geprofileerd als een prioritaire en oriënterende 'discipline'. Maar, wegens de geopolitieke confrontatie tussen de westerse wereld en de Sovjet-Unie verzeilde het ontwikkelingsdebat bij de aanvang in ideologisch vaarwater. Voor de Eerste Wereld stond ontwikkeling gelijk met *verwestersing*, terwijl de Tweede Wereld de *sovjetisering* nastreefde. Tegenover deze rivaliserende stromingen verkoos een groep van jonge naties een eigen koers te varen, onder de vlag van Derde Wereld. De periode 1950-1975 was een bloeitijd van *tiersmondisme*.

2 De trendbreuk in het centrum

Halverwege de jaren zeventig begon de naoorlogse groeimachine van het Westen te sputteren en de stagflatie was niet te helen met de gangbare remedies. In de jaren 1945-1975 heerste ruime consensus over de neoklassieke synthese met keynesiaanse bijsturing. Deze werd grafisch gesymboliseerd in het fameuze IS-LM-kwadrant van John Hicks, vervolledigd door Modigliani, Hansen en Samuelson. Dit model, afgestemd op fijnzinnige bijsturing door de overheid, werd afgeserveerd door de neoliberale paradigmawissel als een buitensporige miskleun. Op theoretisch vlak werd de liberaliserende stroming geactiveerd door een rist van protagonisten: monetaristen, aanbodeconomen, publieke-keuzeschool en de adepten van de nieuwe neoklassiek. Alhoewel deze scholen naar voren kwamen met verschillende accenten, kan de nieuwe canon als volgt worden gesynthetiseerd:

- 1 Methodologisch individualisme: de *homo economicus* is een enkeling die bewogen door rationele verwachtingen op een bewuste wijze (dat wil zeggen op basis van marktinformatie) afstuurt op nutsmaxime-

ring. In deze formeel gestelde transparantie van markt en rationele actoren, tendeert de economie zelfs na tijdelijke verstoring automatisch terug naar een neowalrasiaans evenwicht. In deze thematisering waren Robert Lucas en Thomas Sargent gangmakers van theoretische sporen die resulteerden in de micro-economisering van de macro-economie.

- 2 Marktfundamentalisme: het vrijemarktmechanisme tendeert naar optimale efficiëntie bij de allocatie van middelen. Interventionisme en rentevormende oligopolisering vanwege politieke instanties en andere marktversturende organisaties werken averechts en leiden tot minder goede resultaten.
- 3 Neutraal geld functioneert als ideale waarborg tegen inflatoire impulsen. In de eerste fase floreerden vaste kwantiteitsnormen (de strekking van Milton Friedman); daarna kwam de rentevoet op het voorplan als richtsnoer (neowickselliaans monetarisme).
- 4 De endogeniseringsthesis of de inpalming van steeds meer menselijke acties door economische calculus. Door het loskoppelen van de moderniserende mens uit de 'wikkels' van historische overlevering breidt de dimensie voor toepassing van het economisch beginsel steeds verder uit tot handelingen, projecten en instellingen die voorheen nog gereguleerd werden door traditie, door sociopolitieke normen en door moraal. Deze stelling van Gary Becker, Nobelprijswinnaar en notoir boegbeeld van de Chicagoschool, luidt als volgt: *'the rationality principle of economics is capable of explaining (almost) all aspects of human behaviour'* (Becker, 1976).

Eind van de jaren zeventig gaan de westerse centrumlanden gebukt onder sociopolitieke transfers en overdadige regulering. En het klapwieken van nieuwe ideeën en doctrines over liberalisering en privatisering komt over als een wenkend perspectief. De neoliberalen streven zoals hun voorgangers uit de negentiende eeuw een minimum aan overheidsregulering na. Maar het nieuwe is dat ze het beleid van de afgeslankte overheid ook willen rationaliseren, dat wil zeggen economiseren. In toepassing van Beckers inpalmingsthesis wordt de economische rationaliteit als richtsnoer gesteld voor ongeveer alle menselijke handelingen. Economisering is een oriënterende prioriteit voor het goede bestuur van instellingen. Deze paradigmawissel van neoliberale frontlijners werd doorgespeeld via handboeken naar de miljoenenmas-

sa van economen in opleiding.¹ Onder impuls van de politieke tenoren Reagan en Thatcher werd het neoliberalisme via de media doorgetrommeld naar de publieke opinie. De nieuwe oriëntering viel in de smaak en werd mantra bij een meerderheid van kiespubliek en beleidslieden. Ook de sociaal-democratische partijen namen liberaal gedachtegoed op en schakelden over naar de zogenaamde *Derde Weg*, dat wil zeggen een beleidsoptie gericht op het maatschappelijk 'middenveld'. Oost-Europa en Rusland gingen in transitie; opgezweept door een neoliberale schoktherapie. En Deng Xiaoping kwam als overwinnaar uit de paleisrevolutie in Peking en zette China op het spoor van markt-socialisme. Na 1990, met de wereldwijde spreiding van de consumptieverzuchtingen, verdwenen de marxistische methodes en doelen, alsook de thesis van klassenstrijd uit het ontwikkelingsdiscours.

In de academische hoofdstroom van abstracte, wiskundig ingeklede, overwegend stationaire of hoogstens comparatief-statische modelrederingen komt de dynamiek van technologische vooruitgang, van R&D en van organisatorische vernieuwing nauwelijks aan bod. Deze leertheorie werd prompt opgevuld met nieuwe groeitheorieën die deze dynamiek, alsook het institutionele stramien, invlochten in de economische theorie. In deze op dynamiek gerichte stroom van denken beleefde Schumpeter een wedergeboorte. Nochtans, de impact van internet, van informatie-economie, van *corporate governance* en van 'financiering' werden met meer ijver bedreven in denktanks over ondernemerschap en managementscholen dan door 'zuivere' economen. De 'politieke' economie van haar kant realiseerde een accentverlegging naar meer aandacht voor historische en culturele diversiteit van modernisering. Hierover kwamen richtinggevende impulsen vanuit de postmoderne geestesstroming in het Westen en van assertieve culturen in de islamwereld en Azië. De mondialisering verwekte een geestesverrijkende weerbots van historisering en culturalisering.

1 In het beroemde handboek van Samuelson dat in verschillende talen de toer van de wereld doet, figureerde het vervolledigde IS-LM-kwadrant als prominente hefboom van macrobeleid: vanaf de eerste uitgave (1941) tot de elfde uitgave (1980). In de twaalfde editie (1985), geschreven in samenwerking met W. Nordhaus, is de door Keynes bevruchte neoklassieke synthese vervangen door uitvoerige uiteenzettingen over de triomferende nieuwe neoklassieke canon.

3 Cultureel-nationalisme en Aziatische postmoderniteit

Japan is de eerste niet-westerse laatkomer die met een eigengereide inhaalstrategie uitgroeide tot industriële evenknie van de Europese en Amerikaanse koplopers. In de jaren tachtig van de vorige eeuw scoorde het land van de rijzende zon hoge groeicijfers en volledige tewerkstelling. Japanse exportproducten veroverden de wereldmarkten en op de beurs van Tokio steeg de Nikkei tot recordhoogte. Europa en de VS beleefden de recessieve omslag van hun naoorlogse groei-Konradieff 1960-1975. Bijgekleurd door het Vietnamtrauma werd *'the decline of America'* een thema van intellectueel debat. In de managementscholen alsook in het ontwikkelingsdiscours kwam de slogan 'leer-van-Japan' in de mode. In het land van de samoerai verwekte het groeimirakel een onstuimige heropleving van cultureel-nationalisme. Invloedrijke filosofen en sociologen zoals Takaaki Yoshimoto en Masao Maruyama hekelden de westerse aanspraak op universele rationaliteit en schreven Japans materiële succes toe aan zijn eigengereid ontwikkelingsbeleid. De thesis van Max Weber over de onthuisering van de traditie door rationaliteit en de westerse verheerlijking van het individualisme als motor van ontwikkeling werden cultureel bijgestuurd vanuit Japanse invalshoek. De werking van de inheemse groepsgeest en ascese, in synergie met de concurrentiële samoerairaditie, werden geprofileerd als culturele hefboomen die in combinatie met de moderne technologie superieure resultaten leverden.

In het decennium 1980 galmde de slogan *nihonjin-ron* (dat wil zeggen de 'japanniteit' van Japan) alom in de literatuur, in de opinietijdschriften, in de vakliteratuur over economie en management, in de cultuurindustrie en in de reclame (Mouer & Sugimoto, 1990; Kosaku, 1992; Lavelle, 1997). Volgens deze ideeënstroming is Japan een originele belichaming van *heteronome* moderniteit. Deze ging voorbij aan de westerse moderniteit en haar verschralend individualisme. De anders gemaakte moderniteit is een combinatie van traditionele waarden met directe overstap naar het op verscheidenheid gerichte postmodernisme. Bij het op kruissnelheid komen van de uitzonderlijke dynamiek in Zuidoost-Azië begonnen ook deze groeitijgers hun inheemse waarden en ontwikkelingsstaat te profileren als een succesvolle particularisering tegenover de liberale mondialisering.

In de thematisering over ontwikkeling namen drie Japanse economisten van faam de culturele thesis over. Volgens Takamitsu Sawa is de zogenaamde universele theorie, een product van de particuliere moderniteit, totstandgekomen in de westerse samenleving. Haar normenstelsel is historisch en cultureel gedetermineerd en kan dus niet doorgaan voor een universeel model. Michio Morishima gaat op deze culturalisering in en betoogt dat het succes van de inhaalstrategie niet zodanig te wijten is aan overname van westerse technologie dan wel aan de historische waarden en de ethiek van confucianisme en shintoïsme. Yasusuke Murakami daarentegen stelt de gemeenschapsbanden en de familiale structuur voorop als scharnier van ontwikkeling. Bij hun benadrukking van Japanse eigenheid waarschuwen zij de 'leer-van-Japan'-enthousiastelingen van het Westen: het ruimtelijke overplanten van cultureel erfgoed is problematisch.

Murakami neemt het postmodernisme van Yoshimoto over met de stelling dat het structurele determinisme van Marx zelf een verklaring biedt voor de verzwakking van het klassenbewustzijn. Naarmate de productiestructuur evolueert in de richting van meer immateriële stromen (informatienetwerking) en van diensten, in die mate dat ook de samenleving evolueert naar een massamaatschappij gericht op consumptie, kalft het klassenbewustzijn af. De cultuurindustrie oriënteert de publieke opinie op massaconsumptie en ondergraaft de op productie gerichte klassentheorie. Bij de overschakeling naar een maatschappij van massaverbruik zijn de Amerikaanse cultuurindustrie en haar media doeltreffender dan het marxisme. In de opkomende interneteconomie van het communicatietijdperk met audiovisuele consumptie (film, tv, muziek en andere immateriële boodschappen) ziet Murakami een handicap voor Japan. De taal van het land en de culturele symboliek lenen zich minder voor wereldwijde spreiding dan de westerse (Murakami, 1996).

Tijdens de fase van industriële inhaalstrategie is Japan een schoolvoorbeeld van bewuste en structurele omschakeling van de productiecycli: van arbeidsintensief naar kapitaal- en technologie-intensief; van lage meerwaarde naar hogere meerwaarde; van imports substitutie naar exportgerichtheid met relatief goedkope kwaliteitsproducten; van lopendebandwerk naar elektronische robotisering met flexibiliteit.

Deze permanente reconversie steunt op de indicatieve planning van een ontwikkelingsstaat die Japanse ondernemingen stimuleert om de arbeidsintensieve productie geleidelijk over te hevelen naar de naburige groeilanden. De theoretische onderbouwing van deze ontwikkelingsstrategie werd in de jaren veertig van de vorige eeuw geformuleerd door de econoom Akamatsu. Op industrieel vlak werd deze strategie in het decennium 1975-1985 hernomen door de transnationale expansie van de Japanse TNO's. Zij werd verder uitgewerkt door de economen Okita (1980), Kojima (1978) en Ozawa (1995).

Naar mijn inzicht schreef Kaname Akamatsu een van de meest originele visies over de industriële inhaalstrategie van Japan, alsook over de invloed hiervan op de ontwikkeling van de Aziatische zone in haar geheel.² In de visie van Akamatsu bestaat de industriële ontwikkeling uit een ononderbroken dynamiek van herstructurering, dat wil zeggen van actieve overschakeling van productie die lage meerwaarde schept naar een voortbrengsel met hogere meerwaarde. De overschakeling van eenvoudige technologie naar meer complexe gamma's vergt uiteraard de inzet van hoger gekwalificeerde arbeidskrachten en een vlotte stroom van investeringen om deze financieel te spijsen. Naarmate de industriële klim naar een hoger peil van technologie alsook van meerwaarde vordert, vereist de dynamiek dat de activiteiten met lagere meerwaarde worden afgestoten en overgeheveld naar minder ontwikkelde landen met nog lage kwalificatie en dus ook nog lage lonen. In Akamatsu's visie moet de dynamiek van overschakeling naar hogere gamma's van technologie onder meer ook leiden tot verovering van afzetmarkten voor export.

2 Akamatsu maakte zijn eerste gedachtespinstels hierover bekend op het eind van de jaren dertig van de vorige eeuw als theoretische onderbouwing van de toenmalige imperiale expansiedrang van Japan in de regio. Deze intellectuele collaboratie werd hem zwaar aangerekend zodat zijn theorie werd doodgezwegen in de eerste jaren na de militaire nederlaag. Volgend op zijn politiek eerherstel verschenen van zijn hand twee kernachtige schriften in westerse tijdschriften: K. Akamatsu, *A Theory of Unbalanced Growth in the World Economy*, in *Weltwirtschaftliches Archiv*, 2, 1961; en *A Historical Pattern of Economic Growth in Developing Countries*, in *The Developing Economies*, 1, 1962.

Met een beeldspraak verwijzend naar het dierenrijk vergelijkt Akamatsu de opeenvolgende groeicurven van opwaarderende industrieën met de vliegformatie van ganzen. Akamatsu deelt de wereldeconomie op in leidende ganzen en in onderontwikkelde achterblijvers. Daartussen zitten nieuwe, dynamische groeilanden zoals Japan, voortgestuwd door een gezwinde inhaalstrategie. In de eerste fase importeren deze inhalers hun industriegoederen uit de economieën van de westerse voorlopers. Maar zodra de importgoederen zijn ingeburgerd, wordt de eigen productie ervan in eigen land opgestart. In de volgende nog hoger gepositioneerde ontwikkelingsfase wordt de eigen productie rijp gemaakt voor competitieve export, wiens sectoriële expansie een gelijkaardige gansformatie volgt. Het scenario in beeld gebracht door Okita, Kojimo en Ozawa verliep als volgt:

- 1 In de eerste fase werpt Japan zich op als koploper van industriële ontwikkeling, als exportstrategie en ook als leider en 'vervlechter' van cohesie in de regio.
- 2 In de tweede fase worden de meest eenvoudige industrieën van Japan getransfereerd naar Taiwan en Zuid-Korea.
- 3 In de derde fase klimmen deze tijgers van de eerste generatie hoger op en stoten op hun beurt minderwaardige industrie af naar de zuidoost-Aziatische groeilanden volgens voornoemd schema.
- 4 In de vierde fase komt de opening van China. In de transfer naar China spelen niet alleen Japan maar vooral ook de diaspora-Chinezen uit de zuidoost-Aziatische tijgerlanden een voorname rol.

Volgens Akamatsu en zijn discipelen is de actieve begeleiding door de overheid, in samenwerking met de toonaangevende ondernemingen, van essentieel belang voor het vlotte verloop van deze kwalitatieve herstructurering. Het instrumentarium van de overheid (budgettair, financieel, tarifair en monetair beleid) moet deze kwalitatieve herstructurering activeren en in beloftevolle baan houden. Economisch beleid bestaat eruit positieve prikkels te geven aan toekomstgerichte en steeds hoogwaardigere producten en sectoren (de zonsopgangindustrieën) die een fikse meerwaarde scheppen. Daarentegen moeten de zonsondergangindustrieën worden afgebouwd zodra zij niet meer competitief genoeg zijn in de internationale afzetmarkten. Bescherming van voorbijgestreefde activiteit staat gelijk met verspilling van middelen. Voor de 'nahinkende' industrie ligt de enige toekomst in haar transfer naar de

Aziatische nog minder ontwikkelde nabuurlanden, dat wil zeggen naar de dichtbijgelegen lageloozones. Met de overplanting van Japanse opstarters, hierin gevolgd door Europese en Amerikaanse bedrijven, werd een patroon van vliegformaties van ganzen opgezet in Thailand, Maleisië en Indonesië en nadien ook in China en Vietnam. De Aziatische groeipool was dus een hiërarchisch geordende herschikking en verschuiving van industriële succursalen.

Aangezien de transnationale ondernemingen (TNO's) met hun strategie van verschuiving naar deze externe productiebasissen niet alleen kapitaal maar ook technologie meebrengen, vindt de dynamiek van opwaardering er in versneld tempo plaats. De economen Kioshi Kojima en Terutomo Ozawa noemen dit 'tandemgroei'. Volgens deze auteurs stuwde deze tandemgroei onder meer ook in de richting van supranationale complementariteit en integratie tussen de zuidoost- en oost-Aziatische industriepolen. De supranationale handelsakkoorden in de schoot van ASEAN zouden deze toenadering bevorderen. In het kielzog van de opwaardering van de Japanse yen kwamen na 1990 de directe investeringsstromen naar de jongste tijgers in versnelling.

De zeer vlotte instromen van internationale investeringen boven op de hoge interne spaar- en investeringsquoten van de tijgers, dit in synergie met een enorme reserve aan relatief goedkope arbeidskrachten, gaven een ongeëvenaarde spurt aan hun industrialisatie. Maar deze had ook schaduwzijden. Vanaf halverwege de jaren negentig werd duidelijk dat er overproductie kwam van elektronisch kleinmateriaal, assemblage van machines en automobielen. Voor deze reeks van goederen groeide een strop in de afzetmogelijkheden. Ook op het micro-economisch vlak van de bedrijven bleef de efficiëntie soms in gebreke, zodat de herstructurering naar hoogwaardigere kwaliteit stroever verliep dan gewenst. Een deel van de lokale industriële leek hoger te scoren op soms roekeloze ondernemingsgeest dan wel op oordeelkundig management. De lage lonen uitbetaald aan de gedisciplineerde arbeidsreserve waren dus niet altijd het meest probate middel voor de bevordering van de productiviteit en voor competitieve export. Trouwens, onder invloed van de buitenlandse investeringen groeiden hele segmenten van deze volkshuishoudingen uit tot ondergeschikte productieschakel in het wereldwijde TNO-systeem. Hierdoor was de hoofdstroom van hun export in

belangrijke mate gericht op interfiliale handel, dat wil zeggen meer gericht op het bereiken van de hoogst mogelijke efficiëntie van de TNO-productieketen dan op transfer van technologie en ontwikkeling van het ontvangende land. Deze gang van zaken kreeg de schampere benaming van *ersatzkapitalisme* opgeplakt.

De groeilanden van de regio namen met enige aanpassing en in functie van eigen behoeften het model van de Japanse ontwikkelingsstaat over. De uitgebreide batterij van financiële, fiscale en tarifaire bijsturing was een anathema voor de marktfundamentalisten en over het voor en tegen werd uitvoerig gethematiseerd. De stafleden van de Wereldbank waren verdeeld en schreven een lijvig rapport over het Aziatisch mirakel zonder duidelijke stellingname. Maar een groep van politieke economen (A. Arnsden, Z. Onis, R. Wade en A. Leftwich) die deze ontwikkelingsstaten evalueerde vanuit hun historische en culturele context, liet zich lovend uit over de bijsturende aanpak. Volgens hen heeft men in de groeilanden te doen met imperfecte markten zodat overheidsbijsturing nodig is (Leftwich, 1995). Tegenover het onmondig gehouden volk proclameren de autoritaire beleidslieden van de ontwikkelingsstaten meestal een paternalistisch discours met een woordensymboliek die de afhankelijkheidsrelatie van de massa benadrukt. In Indonesië profileerde Soeharto zijn gezag in familiale termen. Hij nam de eerbiedwaardige titel *Batak pembangunan* of 'vader' van de nieuwe orde gericht op ontwikkeling. Na de financiële crisis van 1997 kwam het debat over democratisering en markteconomie op het publieke forum. Hierbij werd het mirakel van de groeitijgers plots ontluisd als scheefgroei. Ook de betutteling vanwege het IMF kwam hard aan. En met de traumatische schok stegen de partijen voor de 'Aziatisering' van Azië in de gunst van deze gekwetste cultuurzone.

4 De groeikolos China

De ingrijpende ommezwaai van het ontwikkelingsbeleid heeft China bijna onherkenbaar gemaakt. De hervormingen van Deng Xiaoping hadden een dubbel doel:

- 1 De geleidelijke vrijmaking van de landbouw en het verlenen van financiële prikkels voor het opstarten van kleine familiale ondernemingen.

2. Het openen van een reeks Speciale Economische Zones (SEZ's) in de kuststrook van China, gericht op tandemgroei met Japanse, Europese en Amerikaanse TNO's: de ontwikkelingspolen Guandong, Shenzhen, Zuhai, Donguan, Shanghai, Jiangsu en Shandong.

Na de ideologische woelingen van Mao's revoluties kwam de pragmatische koers als een herademing. De massa verlangde materiële lotsverbetering. In beeldspraak vergeleken de nieuwe beleidsvoerders hun pragmatische innovaties met 'het oversteken van de rivier en tastend zoeken naar stenen om op te steunen'. De politieke leiding bleef autoritair en wist de onvermijdelijke strategieconflicten binnen de binnensfeer van de partijtop te houden. Maar de rivier bood niet altijd voldoende tastbare stenen, zodat de systeemhervorming doorging met vallen en opstaan (Hshiao Zhou, 1995; ChungTong Wu, 1997).

Sinds 1980 scoort China hoge groeicijfers. De groeikolos is nu koploper in het aantrekken van buitenlandse investeringen. En ongeveer de helft van de export bestaat uit producten vervaardigd door filialen van transnationale ondernemingen gevestigd in de maritieme zones van China. Het handelsbalanssurplus met de VS is enorm. Tegenover de liberale thesis dat de marktdemocratie de hoogste kans biedt op ontwikkeling vormt de autoritaire kolos van China een markante uitzondering. Er rijzen duizenden McDonald's en andere buitenlandse nieuwigheden als paddestoelen uit de grond. En de alles overwoekerende drang van (vlug en veel) geld verdienen, maakt dat de communistische ideologie uitgehouden is. Maar de autoritaire staat blijft. De Chinese samenleving daarentegen wordt meegenomen in een stroomversnelling zonder ankerplaatsen. De modernisering en de materiële lotsverbetering waarvan de meest dynamische groepen en de geografische groeipolen profiteren, trekken de maatschappelijke waaier steeds wijder open tussen hen die bij de overweldigende mondialisering winnen en 'nahinkers' die hierbij verliezen. Na de dood van Deng Xiaoping (februari 1997) ging de thematisering over de wenselijke ontwikkeling van het regime opnieuw van start. De partijleiding laat deze discussie oogluikend toe in de ivoeren torens van universitaire colloquia met buitenlandse collega's. Zelfs daar verwoorden de Chinese hervormingsgezinde intellectuelen hun opinies in gesluierde taal. Uit de mozaïek van gedachtespinsels komt een wirwar van opinies naar voren. China blijft een autoritair regime

dat strakke politieke controle houdt over de mondialisering van zijn volkshuishouding. Het februarinummer van *Esprit* 2001 noemt de kolos een uitzonderlijke dictatuur in de mondialisering.

- 1 Een groot deel van de intellectuele en culturele opiniemakers voelt zich behaaglijk in de door de partij gevoerde beleidslijn: prioriteit voor het economisch project met uitsluiting van politieke pluralisering. Deze strekking formuleert grote kritiek op de mislukking van Gorbatsjov die gelijktijdig *perestroika* (herstructurering) en *glasnost* (vrijmeningsuiting en partijpluralisme) aanging.
- 2 De liberalen stellen voorop dat de economische klim op de technologische ladder in tandem met TNO's (dus met de liberale mondialisering) slechts voor een korte tijdsperiode verzoenbaar is met een autoritair regime. Zij gaan in op de hoofdstroom van de westerse ontwikkelingstheorie die democratisering postuleert als gangmaker van een evenwichtig en duurzaam groeiproject. Bij ontstentenis van politiek pluralisme en dus van democratische bijsturing is het gevaar groot dat de transnationalisering volledig verloopt volgens de systeemplaning van de TNO's, die niet de hoogste doorsijpeling van technologie verzekert naar de nationale industrie. Hun profeet is Friedrich Hayek, wiens liberaal project ook model stond voor Thatcher. De realistische vleugel van de Chinese liberalen ziet de modernisering verlopen in drie fasen: eerst een economische, dan een sociale en als laatste een politieke.
 - a De economie inschakelen in het transnationale circuit met operationele bijsturing van de technologische en organisatorische *uplift*ing naar optimale meerwaarde op eigen bodem.
 - b Op het moment dat de stijging van productiviteit en de efficiëntie op kruissnelheid komen, is het systeem rijp voor een tweede fase. Deze is gericht op sociale politiek om de uitschieters van de maatschappelijke en regionale ongelijkheden te ontscherpen.
 - c De politieke fase van democratisering is de bekroning van de modernisering. Deze moet wachten tot het grote sociale onevenwicht van de economische herstructurering ontscherpt is.

In de debatten over deze drie fasen wordt vaak verwezen naar de publicaties van de Amerikaanse politieke filosoof John Rawls.
- 3 De derde groep staat bekend als *Nieuw Links*. Zij hekelen de ontrouw aan communistische beginselen vanwege Deng Xiaoping en zijn volgelingen. Hun kritiek is radicaal. De obsessie met

de economische herstructurering en transnationalisering liet het maatschappelijk project van het regime verzuipen in de ongebreidelde jacht naar snel geld met corruptie van lokale partijbonzen. Dit verlies van sociale gedragscodes resulteerde in maatschappelijke anomie.

De militanten van Nieuw Links zijn nationalisten die prat gaan op de ideologische en culturele eigenheid van China. Voor hen zijn transnationalisering en mondialisering anathema. Enkele van de meest virulente polemisten hebben in het buitenland gestudeerd en vinden de internationale opstelling van China tegenover het arrogante Westen te schuchter.

5 Islamisering en weerbots tegen verwestersing

Na de revolutie in Iran kwam een culturalistische kentering op gang voor de islamisering van de samenleving en voor modernisering op basis van de eigen traditie. De fundamentalisten bevochten de zogenaamde *gharbzadegi* (*gharb*: westen en *zadegi*: vergif) of de culturele vergiftiging door het Westen. De triomf van ayatollah Khomeini op de sjah ging als een schokgolf door alle islamlanden. De militaire nederlagen van Nasser tegen Israël, de spectaculaire ongelijkheid volgend uit de petroleumwinning, het uitblijven van welvaartsresultaten voor de massa en de laïciserende invloed die uitging van de gesecculariseerde beleidselites hadden bij brede lagen van de bevolking een diepe malaise verwekt tegenover *al-taghrib* of de verwestersing (Tibi, 2001). Immers, de modernisering veroorzaakte wel een uitholling van de eigen historische tradities, maar bracht geen authentieke ontwikkeling (Siddiqi, 1981). Rurale ontwortelden en kanslozen emigreerden naar de gammele woonwijken van de steden. Deze werden voedingsbodems voor een radicaal islamitisch *reveil*.

De intellectuele leiders van de islamisering riepen op tot heilige strijd tegen alle vormen van verwestersing. Sindsdien wordt de culturele en religieuze *jihad* gevoerd tegen zowel de liberale als tegen de socialistische ontwikkelingsmodellen en beleidsvoerders. De 'herbronning' geschiedt op basis van de eigen klassieke traditie en is gericht op het profileren van een nieuwe culturele identiteit en van ontwikkelingspro-

gramma's ten bate van de sociaal en economisch minstbedeelden (*mustadafin*). De aandacht van de fundamentalisten voor minstbedeelden en ontwortelden verklaart onder meer hun succes; niet alleen bij de plattelanders, maar ook bij de stedelijke massa. Sinds de laatste twee decennia geniet de studie van de islamitische maatschappijwetenschappen (sociologie, politieke wetenschap, economie) in de universitaire centra van Cairo, Jeddah, Tunis, Rabat, Teheran, Islamabad en Lahore een stijgende belangstelling. Als gevolg hiervan voltrekt zich bij de islamitisch geïnspireerde maatschappijwetenschappers een intellectuele dekolonisatie en een theoretisch afhaken van westerse denkpatronen. In deze wetenschappelijke kentering zijn twee verschillende stromingen te onderscheiden.

- 1 De groepen van intellectuelen die nauw samenwerken met de beleids-elites van het Arabisch nationalisme (Egypte, Algerije, Irak, Tunesië) doen vooral aan kritiek op het gebrek aan consequentie en oprechtheid van de westerse opvattingen en doelen van modernisering.
- 2 Een tweede groep, de zogenaamde fundamentalisten, stelt de culturele eigenheid voorop. Deze 'herbronnens' richten hun energie minder op moderniseringskritiek maar verheerlijken de superioriteit van de eigen religieuze en culturele traditie. Volgens hen heeft het Arabisch nationalisme, geïnspireerd door het naoorlogs geseculariseerd *tiersmondisme*, het volk misleid. Dit westers geïnspireerd nationalisme bracht geen authentieke ontwikkeling. De ware ontwikkeling van de islamitische cultuur kan niet komen van geseculariseerde moderniseerders, maar wel van leiders die steunen op de *sjari'a*, of de door de profeet geopenbaarde wet van Allah. In de visie van de fundamentalisten heeft de overname van de westerse denkmodellen geleid tot intellectuele 'bedoeïnisering', of tot een situatie van culturele kolonisatie. De islamsamenleving wordt hierin geanalyseerd door middel van uitheemse paradigma's. Deze 'bedoeïnisering' van de islamitische intellectuelen had ten gevolg dat de theoretische inspiratie voor de ontwikkelingspolitiek overwegend gekopieerd werd op de probleemformulering vanuit westerse context en optiek. Externe inbreng leverde weinig inzichtverheldering in de eigen problematiek.

In de scholastieke traditie vormt de vervlechting van religie en sociopolitieke ordening een compact geheel (*din wa dawla*) met de *sjari'a* als overkoepelende wet. Maar in tegenstelling met de conservatieve interpretatie van wet en koran levert een groep van vernieuwers nu hermeneutisch weerwerk op inspiratie van hedendaagse wetenschap, context en behoefte. In het academisch denken over ontwikkeling zijn Hasan Hanaki, Mohamad Shahrur en Abdoel Shoroush gangmakers van islamitische moderniteit. Hierbij houden zij vast aan de islamitische vervlechting van normen inzake politiek, maatschappij en economie. Zij zien de radicale autonomisering van deze menswetenschappen als een artificieel resultaat van westerse modernisering. Zij leggen de aandacht op het feit dat ethisch bewogen economen overal ter wereld opkomen voor 'invlechting' van sociopolitieke en ethische normen zoals ook de pleitbezorgers van NGO's hiervoor strijden. Hierbij voelen zij zich, op epistemologisch vlak althans, verwant met economen van de christelijke zuil en andere tradities zoals Nobelprijswinnaar Amartya Sen, die stellen dat zinvolle, authentieke en billijke ontwikkeling een bevruchting veronderstelt door ethische waarden.

Het nieuwe van de islamitische moderniseerders is dat zij de *sjari'a* en de koran niet opvatten als een voor alle tijden tekstueel vastgeklonken codex van geboden en verboden, maar als een religieus richtsnoer van denken en handelen dat ruimte moet laten voor menselijk oordeel, tijdsgebonden relevantie en behoefte. Volgens deze 'actualiseerders' moet de scholastiek van de schriftgeleerden rekening houden met thematische inbreng vanuit de civiele maatschappij en haar pluralistische keuzegroepen. In het Iran van president Khatami vormt het ontwikkelingsdenken van Aboel Shoroush, Mojtahed Shabestari en Mohsen Kadivar een markante stroming van inheemse en dus *sjii'tisch* geïnspireerde modernisering (Vakili, 1996). Deze op sociopolitieke ontvoogding gerichte thematisering komt regelmatig in botsing met de klerikale instanties van het regime. Na het religieus absolutisme van de jaren tachtig beantwoordt deze tegenstroom voor erkenning van eigentijdse waarden en behoeften aan de verzuchting voor een harmonieuzer evenwicht tussen de sacrale en de seculiere sfeer. Het klapwieken over authentieke ontwikkeling (*asalah*) in enkele intellectuele centra (van de islamlanden en in de diaspora van immigranten) met eigentijdse interpretatie van de sacrale teksten vormt een kenmerkend bestanddeel van het islamitisch humanisme.

6 'Financiarisering' met speculatieve uitschieters

Halverwege de jaren zeventig van de vorige eeuw werd de impact van de financiële kringlopen en hun wereldwijde markten dominanter, speculatiever en onstabiel. De liberalisering en internationalisering van de geld- en kapitaalmarkten werd na 1975 gestimuleerd door recyclage van petrodollars en veroorzaakte ingrijpende veranderingen in zowel systeem als in context.

- 1 Een groot aantal landen ontwikkelde een schuldenberg tegenover de bankwereld van de VS, Europa en Japan. Wegens de hieruit volgende financiële crises kwam de periferie in toenemende mate onder curatele van twee supranationale instellingen (IMF en Wereldbank) en van hun 'disciplinerend'.
- 2 In dezelfde periode schakelde de bankintermediëring tussen spaarder en investeerder steevast over naar kapitaalmobilisatie via beurzen van portefeuilpapier: aandelen in risicokapitaal, ondernemingsobligaties, durfkapitaal, *junkbonds*, enzovoort. Bij deze verschuiving van focus naar beurskapitalisatie (*shareholders capitalism*) stonden de VS en het Verenigd Koninkrijk model. Halverwege de jaren tachtig volgden Europa, Japan en een vijftiental groeilanden dezelfde trend.

Bij de theoretische verantwoording werd betoogd dat rationele verwachtingen van de beursparticipanten en investeerders veel vlotter en transparanter functioneren in een 'open' systeem van kapitaalbeurzen dan via intermedierende instellingen zoals het 'onderontwikkeld' banksysteem van de groeilanden. Hun bankcircuit wordt immers beïnvloed door beleidsingrepen van de ontwikkelingsstaat. Ook de 'context' had invloed op de 'tekst' ten gunste van financiële liberalisering en internationalisering via kapitaalbeurzen. In de periode 1975-1985 hadden hun banken een strop met de moeizame vertering van de schuldenberg. In het vinnige debat stonden de monetaristen R. McKinnon en E. Shaw tegenover institutionalisten zoals J. Zysman, C. Diaz-Alejandro en J. Stiglitz. Deze laatsten verkozen een meer 'gereguleerde' kapitaalmarkt met controle over de kortetermijnstromen van kapitaal (Stiglitz, 2002). Volgens hen is niet alleen het banksysteem, maar zijn ook de beurzen voor risicokapitaal, vooral deze van groeilanden, ondoorzichtig. Groei-beurzen functioneren op basis van onvolledige, vaak vertekende en asymmetrische informatie. En zij zijn zeer kwetsbaar tegenover wissel-

koersverwachtingen. Zij worden gekenmerkt door speculatieve uitschieters en convulsieve tuimelingen van de beurs als gevolg van overwegend subjectieve en dus in ruime mate 'irrationele' verwachtingen (Singh, 1997).

Met de wereldwijde 'financiarisering' van de economie ontwikkelden de financiële kringlopen (primaire en afgeleide voor risicodekking samen) tot een meervoud van de reële economie: met vermenigvuldiging variërend tussen 20 à 25. Hiermee verschoof ook de perceptie van 'waarde': weg van objectieve kostprijs naar subjectieve *opinie*. De 'financiarisering' verdrong de objectieve waardeleer die heerste in de markten van goederen en diensten, en overwegend subjectieve inschattingen die gangbaar zijn in markten van financieel, kortlopend risicopapier kwamen in de plaats. Wegens de toenemende stromen van *hot money* werden de bewegingen in de internationale kapitaalbalansen (voornamelijk de component kortetermijnkredieten en beleggingen) onderhevig aan hevige schommelingen. Deze schommelingen zetten de wisselkoersen onder druk en verhoogden het devaluatierisico. De conjunctuur werd meer en meer bepaald door een cyclus van financiële schokgolven (uitbundigheid, gevolgd door zeepbel en tuimeling van de beurs) dan door scheefgroei in de reële sector van de economie. Sinds de liberalisering en 'financiarisering' volgden de crises elkaar op: Japan 1991; Zuidoost-Azië 1997; Rusland 1998; Brazilië 1992 en 2000; Argentinië 2002; Wall Street en de Europese beurzen 2000-2003.

De Latijns-Amerikaanse groeilanden met schuldenberg (Argentinië, Brazilië, Colombia en Mexico) kwamen in de jaren tachtig van de vorige eeuw onder druk te staan van hun maatschappelijke basis voor democratisering. De Amerikaanse en Europese bankwereld lanceerden plannen voor schuldendelging. En IMF en Wereldbank propageerden een beleidspakket afgestemd op structurele aanpassing (liberalisering), orthodox macrobeleid, exportoriëntering met surplus voor schuldflossing, en beteugeling van de galopperende inflatie. Deze zogenaamde Consensus van Washington maakte een eind aan de *tiersmondistische* beleidslijnen van CEPAL (*Comisión Económica para América Latina*) en bracht een nieuwe beleidsoriënterende denktank op het publieke forum, met name CEMLA (*Centro de Estudios Monetarios Latino Americanos*) dat zetelt in Mexico. In de periode 1950-1980 reikte de invloedrijke staf van CEPAL ideeën aan voor de economische ministe-

ries en plandiensten verantwoordelijk voor beleidsingrepen op de productiestructuur. CEMLA daarentegen oefende druk uit op de beleidsverantwoordelijken voor financiële en monetaire politiek: ministeries van Financiën en Centrale Banken. Het monetarisme van CEMLA steunde op inspiratie geleverd door het structuralistische monetarisme van Stanford (met R. McKinnon als boegbeeld) en stond met zijn internationale 'perspectivering' (aandacht voor wisselkoers en kapitaalstromen) tegenover het kwantitatief maar nationalistisch macrobeleid van Friedmans Chicagoschool. Het door McKinnon geïnspireerde monetarisme van CEMLA is meer dan een theorie van neutraal geld op basis van kwantitatieve normen gericht op inflatiebeheersing; het prijst hiernaast een nieuw model aan voor kapitaalvorming en betreft de externe koopkracht (de wisselkoers) in de analyse. Voor de van het buitenland afhankelijke en relatief 'open' economieën is deze invalshoek realistischer dan Friedmans *benign neglect* voor wisselkoerspariteiten. De aanbeveling voor beurzen van risicokapitaal als efficiënte vorm voor kapitaalvorming kreeg krachtige steun, vanwege het CEMLA-netwerk, van het IMF en van de Wereldbank. De beleidsverantwoordelijken van Spaanssprekend Amerika opperden bezwaren tegen de disciplinerende opgelegd door de Washington Consensus, maar moesten noodgedwongen buigen. Hierop komen we later uitvoeriger terug. De Braziliaanse beleidsverantwoordelijken daarentegen hielden stand en hun economen leverden wetenschappelijk gestaafd weerwerk.

De Braziliaanse economen zijn inzake thematisering over alternatieve scenario's het verst gegaan. En hun politieke pleitbezorgers kwamen herhaaldelijk in botsing met het IMF. Hun stelling was dat Brazilië bij de vertering van de internationale schuldenberg en de beteugeling van de galopperende inflatie, de IMF-recepten moest weigeren en een eigen koers diende te varen. Een koers die op structurele aanpassing aanstuurt zonder recessieve gevolgen. In Brazilië stond het deflatorische stabilisatiebeleid van bij de aanvang in kwaad licht. Bij de theoretische gangmakers en in de media van de jaren tachtig werd de IMF-therapie in beeld gebracht als een *armadilha da recessão*, dat wil zeggen als een muisval voor recessie (Furtado, 2000). Bij de formulering van alternatieve schema's stonden de volgende economen in de frontlijn: Luiz Bresser Pereira, Pedro Malan, Regis Bonelli, Francisco Lopes, Edmar Bacha en Andre Lara Resende. De groep die doceerde aan de Katholieke

Universiteit van Rio de Janeiro stond bekend als structuralistisch en kreeg theoretische steun van enkele neoklassieke revisionisten uit M.I.T. (voornamelijk van Rudiger Dornbusch) terwijl de heterodoxen van de Universiteit Campinas steun zochten bij de intelligentsia van de Braziliaanse socialistische partij. De heterodoxen verwerpen het neoklassiek paradigma op radicaler wijze dan de structuralisten, maar inzake de beleidskoers voor Brazilië convergeerden hun stellingen.

Geïnspireerd door deze ideeënstroom van Braziliaanse economen produceerden opeenvolgende regeringen acht heterodoxe stabilisatieplannen teneinde de ontwikkeling van het land te vrijwaren van deflationaire stagnatie. Bij gebrek aan politieke wil liepen deze plannen, niettegenstaande hun originaliteit, uit op een flop. In juli 1994 trad Fernando Henrique Cardoso, de vermaarde links gerichte ontwikkelingsspecialist, aan als tiende minister van Financiën van de democratiserende transitieperiode. Een maand na zijn aantreden lanceerde Cardoso zijn fameuze *Plano Real*. Dit plan initieerde een betekenisvolle breuk met de Braziliaanse heterodoxie; naar wat Cardoso een 'realistische' utopie noemde. De hoofdaccenten waren: de stabilisering van de muntwaarde met inflatiebeteugeling; verregaande deregulering van de financiële markten; privatisering van staatsondernemingen; en fiscale hervorming. De zwenking naar het IMF-model bracht hem voor twee termijnen (1994-2002) in het presidentieel paleis. Maar in januari 2000 sloeg de financiële schokgolf opnieuw toe.

In de jaren negentig van de vorige eeuw kwam de problematiek van de financiële en monetaire randvoorwaarden voor stabiele groei naar voren als belangrijk thema van het internationale ontwikkelingsdebat. Aanvankelijk bleven de Aziatische groeitijgers van crisis verschoond, maar na hun crash van 1997 kwamen zij ook in focus. Een schare van analisten leverde zowel inzichtverheldering in de problematisering als kritische evaluatie (Cartapanis, 1996; Rodrik, 1998; Soesastro, 1998; Wade, 1998). Focus van hun kritische analyse is de systeemfunctionele onstabiele van het financiële circuit als gevolg van liberale mondialisering. Vooral de groeielanden verkeren in een nieuwe fase van financiële broosheid. Immers, de vrijmaking van hun markten, de opening van grenzen voor internationale kapitaalstromen en de vastkoppeling van

hun munt aan de dollar (dat wil zeggen afstand van het nationale wisselkoersbeleid met inbedding in de internationale prijzenstructuur) vormen een stramen van drie factoren dat vrijwel onmogelijk is om *gelijktijdig* in stabiele orde te houden. Deze zogenaamde *irreconcilable trinity* postuleert een groeipad met hoog systeemrisico.

- 1 De kapitaalbalans is nu het meest gevoelige scharnier en wordt belangrijker dan de handelsbalans als determinant van de wisselkoers.
- 2 De kortlopende kapitaalstromen (in en uit) worden aanzienlijker, wispelturiger en actiever. In 1998 bedroegen financiële verrichtingen van hoogstens twee dagen looptijd 44% van de internationale kapitaalstromen op wereldvlak en 82% waren verrichtingen van minder dan zeven dagen (Carroué, 2002). In de groeielanden zijn de wisselkoersstromen als gevolg van kortlopende verrichtingen nog intensiever. Vooral de kortlopende internationale beleggingen op de aandelenbeurzen zijn risicovoller, speculatiever en vertonen een schokgolvend effect.
- 3 In de financiële verrichtingen van kortlopende termijn overheersen subjectieve inschattingen van de marktparticipanten. Deze geven veelal aanleiding tot irrationale percepties en speculatief gedrag. Wegens deze volatiliteit deed het begrip *bubble economy* zijn intrede in de thematisering. De aandelenbeurzen vertoonden een fikse vermenigvuldiging van kapitalisatiewaarde die doorkruist werd door afwisseling van opkomende drift en sterke daling. Alleen China bleef gevrijwaard van een schokgolf omdat de uitstroom van kapitaal belemmerd werd door strenge overheidscontrole.
- 4 In geval van volledige deregulering kunnen de inherente fluctuaties ontaarden in een schokgolf van wantrouwen en paniek op de kredietmarkt en beurs zodat de vaste wisselkoers als gevolg van kapitaalvlucht onhoudbaar wordt en devaluatie onvermijdelijk.

Sinds de liberale 'financiarisering' zijn de recessies meestal het gevolg van speculatieve uitschieters met financieel-monetaire crises. De onstuimigheid van het gebeuren, het grote systeemrisico en het opeenvolgende falen inzake efficiënte allocatie zetten het marktfundamentalisme en de rationaliteitsthesis onder druk. De idee wint terrein dat prudentiële regulering van de kapitaaluitstromen een vermindering van risico zal brengen en wellicht ook meer stabiliteit.

7 De ontluistering van de Washington Consensus

Met de vrijmaking van de markten kwam de internationale regeling van kapitaalstromen en wisselkoersen over als marktverstorende interventie. Vanuit dit perspectief werd de internationale bijsturing van IMF en Wereldbank (WB) in de kapitaalbalansen van de centrumlanden zowel overbodig als onwenselijk geacht. Voor de ontwikkelingslanden daarentegen gingen context en ook tekst een andere kant uit. Daar brachten eerst de internationale schuldenberg en vervolgens de financiële crises de Bretton Woodsinstellingen steviger en imperatiever in het zadel: met conditionele hulp en de hieraan gekoppelde programma's van curatele. In deze nieuwe opdracht ontplooiden hun economen niet alleen interventionistische ijver maar ook een scholastieke traditie die voor vele universitaire onderzoekcentra oriënterend signaal werd van hun agenda voor studie.

Als theoretische onderbouwing van de Washington Consensus publiceerden WB-stafleden een stroom van betogen en programma's: over structurele aanpassing in de jaren tachtig en over goed bestuur in de jaren negentig van de vorige eeuw. De mislukking van het communistische ontwikkelingsmodel bood een ideale context om de westerse canon nog eens wereldwijd in te prenten. De kern van het pleidooi over goed bestuur is dat democratische bestuursvormen stimulerend werken op de economische ontwikkeling en dat de vrijmarkteconomie met een minimum aan regulering de zekerste waarborg biedt voor optimale allocatie van middelen. In de nieuwe geopolitieke context werden accenten gelegd en horizons geopend ten gunste van meer initiatief van de kant van de civiele maatschappij en van basisgemeenschappen: voor *empowerment and participation* (Wereldbank, 1992). Hierbij wordt een impuls gevende rol toebedacht aan de NGO's. Volgens de blauwdrukken van IMF en WB behelst goed bestuur: doelmatig overheidsmanagement, marktgericht macrobeleid en het streven naar een democratische rechtsstaat. Als technisch instrumentarium bij de implementering van dit alles wordt vanwege de bestuurders een flinke dosis transparantie en ongemanipuleerde informatieverstrekking vereist; met controle, regelmatige doorlichting en financiële audit van het gevoerde beleid. Deze ideale voorstelling van goed bestuur is een streven dat, zoals de financiële fraude en schandalen over gemanipuleerde audit recentelijk illustreerden, ook in het Westen ondermaats blijft.

Politieke economen met aandacht voor socioculturele context formuleren felle kritiek op de Anglo-Amerikaanse kleuring van methodes en technieken. In zijn indringende analyse van de IMF-WB-thematisering over goed bestuur en disciplineren betoogt David Williams dat deze een uitgestippelde agenda voorhoudt van neokolonialistische betutteling (Williams, 1996). Deze interventies in lokale politiek stroken niet met hun statuten en komen in overtreding met het statelijk soevereiniteitsbeginsel. Trouwens, de eigen activiteiten van de Bretton Woods-instellingen blijven vrij van democratische controle. Dit democratisch deficit of ontbreken van politieke *accountability* voor hun beleidsdaden is een morele handicap bij hun predikatie over transparantie en legitimiteit. (Woods, 2000). De toename van hun invloed en van vrijheidsgraden bij de aanpak van financiële schokgolven en crises wijst erop dat hun kapitaalverschaffers, dat wil zeggen de westerse opdrachtgevers, sinds de uitschakeling van de communistische dwarsliggers hun geopolitiek overwicht met steeds minder bezwaar laten voelen. Alhoewel de concrete context van land tot land verschillend was, ging het IMF er meestal op af met zijn standaardrecept: forse afwaardering van de wisselkoers, afslanking van het overheidsbudget, inperking van krediet door verhoging van rentestanden en disciplineren van de financiële instellingen op Anglo-Amerikaanse leest. Deze ingrepen hebben veelal geleid tot insnijdende recessies en tot buitenlandse opkoop van de door devaluatie goedkoop geworden lokale bedrijven.

Bij de kritisch ingestelde intelligentsia van de ontwikkelingslanden en bij de alternatieve globalisten worden IMF en Wereldbank 'geperspectieerd' als schildknepen van westerse financiële belangen. En er wordt hard van leer getrokken tegen hun dogma's, hun methodologische myopie en hun elitaire zelfgenoegzaamheid. Maar ook van de kant van befaamde economen van conservatieve signatuur zoals Milton Friedman, Jeffrey Sachs, Martin Feldstein en Georges Schultz kwam ongenadige kritiek. In hun ogen werken de meeste IMF-interventies averechts; ze zijn *counterproductive*. Sachs, die intellectuele peetvader was bij een reeks van neoliberale hervormingsplannen in Latijns-Amerika en Oost-Europa, staat bekend vanwege zijn gespierde taal. Hiervan citeren we een galmend staaltje: '*The debt of the poorest countries should be cancelled and the IMF sent home*' (Sachs, in *Wall Street Journal*, 18 januari 1999). In de hitte van de polemiek ging Joseph Stiglitz,

voormalig hoofdeconoomist van de Wereldbank en winnaar van de Nobelprijs, in de clinch met Stanley Fisher, zijn evenknie in het IMF, over de recessieve effecten van de averechtse IMF-therapie (Stiglitz, 2002). Bij de stafleden van de Wereldbank ijvert sinds enkele jaren een assertieve groep voor het afhaken van disciplinerende en imperatieve *top-down*-strategie ten gunste van participatieve *bottom-up*-methodes. En de WB staat nu ook open voor lokale NGO-inbreng. Meer aandacht en luisterbereidheid van IMF en WB naar de opvattingen van de inheemse intelligentsia is een eerste stap naar synergie door wederzijdse uitwisseling van gedachten. De stemmen die aandringen op een prudentieelere normering van financiële speculaties worden luider. Trouwens, de beurstuimelingen van 2000-2003 in Wall Street en op Europese beurzen toonden aan dat zelfs de centrumlanden niet verschoond blijven van speculatieve schokgolven.

8 Amerika's deficitaire locomotief

In ons sluitstuk richten we de focus op de speciale positie van de Amerikaanse volkshuishouding die wegens haar omvang, gewicht en mondiale TNO-netwerking uitzonderlijke impact heeft op de wereld-economie. Ook in de internationale instellingen (vooral in IMF en Wereldbank) is deze hegemonie zichtbaar en voelbaar. In zijn boek over mondialisering stelt Princeton-econoomist Gilpin kortweg dat *'the United States, at times, dictates IMF-responses'* zoals in de Aziatische en Russische crises (Gilpin, 2001, blz. 385). In de jaren zestig van de vorige eeuw bestempelde Generaal de Gaulle deze systeemfunctionele en normatieve hegemonie als *'un privilège exorbitant'*. Ons thema is dat de Amerikaanse voorrangspositie in de mondiale context van heden samengaat met groter wordende afhankelijkheid van het buitenland. De VS wendden hun hegemonie aan met militaire macht en bij de normering van internationale handel en financiën. Maar, de Amerikaanse impuls tot overbesteding en internationale deficits resulteert in afhankelijkheid: van externe petroleumbronnen en van buitenlandse kapitaalinstroom. Het vrijhouden van kapitaalstromen en controle over Euraziatische petroleum is voor de Amerikaanse economie van vitaal belang. Bij het 'hegemonaal' profiteren van geopolitieke invloed met ruime vrijheidsmarges, hoort mondiale wederdienst; dus ook wederzijdse afhankelijkheid.

In 1992 won Clinton de verkiezingen met de slogan dat economie prioriteit heeft en aansporing behoefde voor een nieuw elan. Hiervoor reikten prestigieuze denktanks en TNO-strategen een 'schumpeteriaanse' agenda aan: innovatieve doorbraken, gestuwd door durfondernemers en systeemveranderende bedrijfscultuur (Porter, 1990; Thurow, 1993). Dynamiek kreeg voorrang op het orthodoxe evenwichtsdenken. De uitbundige en veelal onevenwichtige impulsen van dienstverlenende informatica en programmering, van digitale internetwerking alsook het klapwieken van de cultuurindustrie met meersporige audiovisuele projecten, beloofden hogere meerwaarde dan de traditionele industrie. De op hegemonie ingestelde strategen spoorden de koplopers aan, want technologische voorsprong verschaft invloed (Brezinski, 1997). De *new economy* ging driftig van start met een bundel van innovaties en verwekte een acht jaar durende hoogconjunctuur. Deze kreeg een eerste prik door de olieprijslift van 1999 maar knakte met de speculatieve overdrive en beurstuimeling van Wall Street. Hier volgt het scenario van het innovatiebeleid.

- 1 Consumptiestimulering en het realiseren van pionierswinst stonden centraal bij het lanceren van nieuwe producten, diensten en organisatieschema's; de herstructurering van bedrijven beoogde verovering van markten door opkoop van concurrerende ondernemingen.
- 2 De nieuwe producten en vooral de uitbouw van logistiek en programmering inzake informatica en communicatietechnologie (ICT) functioneerden als gangmaker van innovatie: in de netwerking tussen bedrijven, in de audiovisuele en digitale stromen naar de gebruiker en bij de communicatie tussen individuele gebruikers onderling. De rage van internet en van de mobiele telefonie illustreert de stroomversnelling naar communicatie op elke plaats en op elk moment. De opstarters van de ICT-ondernemingen genoten vlotte financiering. En hun succesvolle durfondernemers werden in de media gelauwerd als vedetten. Wegens de hooggespannen verwachtingen (objectieve maar vooral ook subjectieve) in verband met pionierswinst stegen de beursnoteringen en de kapitalisatie naar uitzonderlijke piekwaarden.
- 3 De ontwikkeling bracht toenemende verschuiving van materiële industrieproductie naar diensteneconomie; met forse groeicijfers en ook beursklim voor de segmenten van immateriële programmering en logistiek. In het dualisme liepen de klassieke industrie en de

- openbare nutsvoorzieningen achterstand op bij het aantrekken van vernieuwingsinvesteringen, zodat buitenlandse aanbieders met succes binnendrongen op de nationale markt.
- 4 De nieuwe groeithesis over 'toenemende meeropbrengsten' leverde theoretische argumenten voor de uitbouw van grootschaligere bedrijven. De verovering van aandelenpakketten voor uitschakeling van concurrerende ondernemingen versnelde het ritme van fusies en opkoop van bedrijven. Wegens de snelle uitbreiding van deze nieuwe markt waarin gehele bedrijven werden gekocht en verkocht, kwamen de beursnoteringen van koper en verkoper, en dus ook hun beurskapitalisatie, op drift.
 - 5 In synergie met deze trends werden ook de financiële kringlopen gestroomlijnd volgens nieuwe patronen:
 - a De investeringen voor kapitaalvorming van bedrijven schakelden in toenemende mate over naar aandeelhoudersbeheer (*corporate governance*) met maximering van de beurskoers als magneet.
 - b Met het toenemen van de beurskapitalisatie steeg het inkomen uit kapitaal vlugger (door winst uit koersstijging veeleer dan uit dividend) in vergelijking met het inkomen uit arbeid en productie.
 - c Voornamelijk beursgaande gezinnen (27% van het totaal) genoten van de stijgende beurskapitalisatie zodat de inkomensverdeling evolueerde naar meer ongelijkheid.
 - 6 In de nieuwe economie is de klassieke spaarformule van gezinnen weggesmolten tot ongeveer zero. De gezinnen met kapitaalinkomen financieren de aankoop van duurzame goederen gedeeltelijk met beurswinst. Wegens het stijgen van de financiële boni en de kooplust van Amerikanen staat 'nieuwe economie' ook gelijk met uitbundigheid van consumptie en 'dynamisering' van de groei door 'verbruiksbestedingen'. Dit is geprivatiseerd 'keynesianisme'.
 - 7 Niettegenstaande de innovatiegolf evolueerden de VS naar een internationale deficiteconomie. De vernieuwing met hoge groei spitte zich voornamelijk toe op de sectoren van ICT en biotechnologie. De bedrijven van klassieke nijverheidsgoederen kwamen trager in beweging en verloren terrein. De eigen industrie schoot tekort tegenover de enorme toename van het verbruik aan courante nijverheidsgoederen. De verhouding prijs-kwaliteit evolueerde in het voordeel van internationale mededingers. Hun voordeliger aanbod resulteerde in notoire stijging van invoer uit het buitenland. In de laatste jaren

klom het handelsbalansdeficit inzake nijverheidsgoederen tot een som van 380 miljard dollar of 10% van het industriële verbruikspakket. Samen met 80 miljard aan petroleuminvoer is het globale handelsdeficit opgelopen tot 4,5% van het bnp. In 2001, dus een jaar na de beurstuimeling, lag het handelsdeficit van 450 miljard dollar gespreid als volgt: met China 83 miljard of 18%; met Japan 68 miljard of 15%; met Euroland 60 miljard of 13% (23 miljard tegenover Duitsland, 13 miljard tegenover Italië en 10 miljard tegenover Frankrijk); en 30 miljard met Mexico, de NAFTA-partner. De Amerikaanse industrie is dus onvoldoende concurrentieel inzake industriële massaproducten. In de handelsbalans voor agrarische producten realiseren de VS een exportsurplus: dankzij de overheids-subsidies voor hun landbouw.

- 8 In de jaren negentig van de vorige eeuw werd de VS-economie steeds meer afhankelijk van petroleuminvoer. In 2001 werd 41% van de ruwe olie geproduceerd op eigen bodem en 59% ingevoerd. Deze afhankelijkheid maakt dat controle over problematische olievelden (25% van de invoer komt uit het Midden-Oosten) brandpunt werd van geopolitiek. De voornaamste leveranciers voor de petroleuminvoer zijn: 16,8% uit Saoedi-Arabië; 14,9% Venezuela; 14,3% Mexico; 13,9% Canada; 8,9% Nigeria; 8,2% Irak; 3,5% Angola; 2,5% Koeweit; de rest komt uit Schotland, Scandinavië en Rusland. De op nationale veiligheid ingestelde geopolitici pleiten 'ongecomplexerend' over de noodzaak van Amerikaanse controle over de Euraziatische olievelden. En toen in maart 1999 de olieprijs weer uit de pan rees naar het drievoud van 11 naar 33 dollar per vat, kwam het uur van de haviken naderbij. Na 11 september 2001 besefte Washington de wankel geworden situatie van bondgenoot Saoedi-Arabië. De verovering van de enorme oliereserves van Irak verhoogt de controle over de productie en prijsvorming. Deze is tevens een troef tegenover de van petroleuminvoer afhankelijke exportsurplussers: Europa, Japan en China.

De vlotheid waarmee de VS een handelsdeficit aangaan inzake nijverheidsgoederen en ruim de helft invoeren van hun petroleumconsumptie houdt de lokale spanning tussen vraag en aanbod in evenwicht. De open grenzen en ongeremde invoer neutraliseren de potentiële vraaginflatie van de meest uitbundige verbruikers ter wereld. Dus, het monetair beleid moet zelden ingezet worden voor prijsbeheersing. De mone-

taire roerganger Greenspan heeft de handen vrij voor conjuncturele bijsturing door middel van marktvriendelijke rentepolitiek. De beurstuimeling die van start ging in maart 2000 was geen handelsbalanscrisis. Dat was het openspatten van de speculatieve zeepbel als gevolg van opgezweepte aandelenkoersen in Wall Street. En deze financiële schokgolf liet het vertrouwen in het financiële systeem, in de dollarwaarde en in de VS als veilige beleggingshaven onverlet. De beleggers van de exportsurpluslanden (Japan, de Europese Unie, de oliesjeiks en China) bleven onverstoord een groot deel van hun surplus aan dollars investeren in Amerikaans overheidspapier, in portfolio beleggingen en in directe investeringen. De overbestedende VS-economie is sinds jaren nettokapitaalimporter. *Het 'nieuwe' van de nieuwe economie was dus niet alleen de innovatiegolf maar ook het stimuleren van consumptiebestedingen als groeideterminant.* De stijgende afhankelijkheid van de VS wordt toegedekt met kapitaalinstroom; de internationale locomotiefunctie geldt als Amerikaanse tegenprestatie.

Inderdaad, het enorme handelsdeficit aan nijverheidsgoederen stimuleert de export en de groei van de exportsurplussers: Japan; Europa; China; de groeilanden van Zuidoost-Azië; Mexico; Brazilië. Deze op exportstrategie ingestelde neomercantilisten haakten in op de enorme afzetmarkt voor industrieproducten. Hierbij zijn zij bereid om het groeiend deficit te dichten met een stroom van financiële beleggingen in de VS. Tijdens de piekjaren (1996-2001) stroomde een totale waarde van 3.398 miljard dollar binnen. Deze instroom was gemiddeld 20% volumineuzer dan de uitstroom van Amerikaans kapitaal voor buitenlandse investeringen. De nettostroom naar de VS hield de dollarvraag sterk, zodat de wisselkoers van het groene biljet hoog bleef tegenover de overige valuta (euro, Japanse yen, Chinese yuan) die afgeden naar relatieve onderwaardering tegenover de dollar.³

Voor de interpretatie van het gebeuren reiken twee rivale grootmeesters, Schumpeter en Keynes, ideeën aan. Immers, de innovatiedrift (Schumpeters *schöpferische Zerstörung*) is per definitie evenwichtsver-

3 Met de groeivertraging van 2001 kwam een daling van 12% in de kapitaalstroom naar de VS. Na het 11/9-trauma zakte de kapitaaltoevoer (vooral uit Euroland) met 15%. De Japanse yen en de Chinese yuan blijven relatief ondergewaardeerd.

storend. En in het kielzog van de intenser en wereldwijder concurrentie en de relatieve toename van het kapitaalinkomen wegens de 'financiëring', neigen de macro-economische kringlopen buiten de VS naar ondermaatse groei van de consumptie. Het 'nahinken' van het interne verbruik op de productie is uiteraard nijpender in landen met op export-surplus gerichte groeistrategie, met China op kop, gevolgd door Japan en Europa. Het voluntarisme van de VS volgt een ander groeipad: een combinatie van innovatie met uitbundige consumptiecultuur; ondersteund door hegemoniale, maar interdependente positionering in de wereldeconomie als magneet voor financiële beleggingen. Aldus functioneert de Amerikaanse overbesteding als keynesiaanse groeistimulans en afzetmarkt tegenover het mondiale exportsurplus van industrieproducten. In afwijking met het conventionele overheidsgesubsidieerde 'keynesianisme', worden in het Amerikaanse stramien de financiële middelen voor aanzwengeling van de bestedingen bijgepast met *buitenlandse privé-kapitaalstromen*. Deze interdependentie tussen de exportsurplussers en de deficitaire supermacht stelt grenzen aan de unilaterale geopolitiek van de hegemon.

Opgejut door de invasie van Afghanistan en Irak stegen de overheids-uitgaven naar 400 miljard dollar budgettekort; samen met het handelsbalansonevenwicht naar een tweelingdeficit van ± 850 miljard. Sinds 1993 steeg de buitenlandse schuld met 274% tegenover een bnp-groei van 64%. De electorale strijdvrage over geopolitieke stoerdoenerij tegenover economische prioriteiten is nu reeds focus van de presidentsverkiezing. De matiging van de externe scheefgroei (voor 2003 geraamd op 5,5% van bnp) is onafwendbaar. De exportsurplussers zullen dus meer aangewezen zijn op eigen groeistimuli in hun binnenlandse markt. De wisselkoersen zullen heviger schommelen.

In de Europese kernlanden scoort het gezinssparen nu te hoog. De excessieve spaarneiging maakt de vereiste doorstroming van bestedingen naar investeringen stroever en resulteert in ondermaatse groei en tewerkstelling. Bekoerd door anticyclische conjunctuurtheorie dreven Duitsland en Frankrijk hun overheidsbestedingen reeds boven de deficitgrens van 3%. Nochtans, de aanzwengeling van de privé-consumptie is een directer groeistimulans en ook correcter vanuit Maastrichtnormen. De *extensieve* groei door uitbreiding met minder ontwikkelde en

voorheen staatsgeleide volkshuishoudingen maakt de Unie structureel ongelijker en complexer, wat toenemende subsidiëring, regionale verdelingstrijd alsook bureaucratische logheid meebrengt. Na eenmaking met de *Ostländer* verloor de Duitse economie haar elan. Onzes inziens zal macro-economische orthodoxie niet volstaan om Europese groei en tewerkstelling op te krikken. Ons continent heeft vooral innovatieve projecten nodig van de kant van ondernemingen en nutsbedrijven voor *intensifiëring* van de groei. Onze tijd vergt creativiteit en flexibiliteit.

9 Nabeschuwing

Al wie erop uit is om de eigentijdse ontwikkeling evenwichtig in te schatten, doet er goed aan om niet alleen de hoofdstroom van de historische dynamiek in ogenschouw te nemen, maar ook de tegenstromen. Inderdaad, het tijdsgebeuren kan vanuit verschillende perspectieven worden bekeken en gewaardeerd. En elk specifiek gezichtspunt heeft een eigen waarde op zich. Het traject van de thematisering over ontwikkeling naar culturele veelzijdigheid is een van de meest fascinerende saga's van de laatste kwarteeuw. Volgens de politieke economie 'nieuwe stijl' is de universalistische pretentie van de westerse hoofdstroom in tegenspraak met de culturele verscheidenheid van perspectief en met de feitelijke diversiteit van context. De onderscheiden denksystemen en beleidsopties die we belichten in ons essay brengen een heilzame relativering. Deze wending naar meer veelzijdigheid opent een beloftevol spoor van thematisering. In de pluriculturele wereld waarin wij leven is meer ontvankelijkheid en aandacht vereist voor het anders-zijn van anderen. En ook de best gevormde economen van het Westen moeten veelvuldiger van gedachten wisselen met de collega's en beleidslieden van andere culturen. Maar dan liefst in het besef dat ook die anderen vanuit hun standpunt gelijk kunnen hebben. Immers, hun normen, hun streefdoelen en hun aanpak van problemen liggen ingebed in een ander institutioneel en cultureel stramien dan het onze. Een opener en meer onbevangen inzicht in deze diverse inbeddingen zou veel westers falen in conceptie en beleid kunnen vermijden.

Auteur

Louis Baeck is emeritus hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven, Centrum voor Economische Studietoën, Naamssestraat 69 B-3000 Leuven.

Literatuur

- Akamatsu, K. (1961) A Theory of Unbalanced Growth in the World Economy, in *Weltwirtschaftliches Archiv*, 2.
- Akamatsu, K. (1962) A Historical Pattern of Economic Growth in Developing Countries, in *The Developing Economies*, 1.
- Baeck, L. (2000) *Text and Context in the Thematisation on Postwar Development*, Leuven: University Press.
- Baeck, L. (2003) *Onze Vierkante Wereldbol*, Leuven: Uitgeverij Davidsfonds.
- Becker, G. (1976) *The Economic Approach to Family Behavior*, Chicago: University Press.
- Brezinski, Z. (1997) *The Grand Chessboard: American Primacy and Geostrategic Imperatives*, New York: Basic Books.
- Carroué, L. (2002) *Géographie de la mondialisation*, Parijs: Armand Colin.
- Cartapanis, A. (1996, ed.) *Turbulences et Spéculations dans l'Economie Mondiale*, Parijs: Seuil.
- Chung-Tong, Wu, (1997) Globalisation of the Chinese Countryside, in P. Rimmer (ed.), *Pacific Rim Development*, Sydney: Allen & Unwin Australia.
- Furtado, C. (2000) Reflexões sobre a crise brasileira, *Novos Estudos*, juli.
- Gilpin, R. (2001) *Global Political Economy*, Princeton: Princeton University Press.
- Goirand, C. (2002) Le Brésil de F.H. Cardoso: entre crises et réformes, *Problèmes d'Amérique Latine*, 215.
- Hashimi, S. (2002) *Islamic Political Ethics*, Princeton: Princeton University Press.
- Hshiao Zhou, K. (1995) *How the Farmers Changed China: the Power of the People*, Boulder: Westview Press.
- Kojima, K. (1978) *Direct Foreign Investment in the Japanese Model of Multinational Business Operations*, Londen: Routledge.

- Kosaku, Y. (1992) *Cultural Nationalism in Contemporary Japan*, Londen: Routledge.
- Lavelle, P. (1997) *La Pensée Japonèse*, Parijs: PUF.
- Leftwich, A. (1995) Bringing politics back in: towards a model of the development state, *Journal of Development Studies*, 31.
- Morris-Suzuki, T. (1989) *History of Japanese Economic Thought*, Oxford: Oxford University Press.
- Mouer, R. & Y. Sugimoto (1990) *Images of Japanese Society*, Londen: Kegan Paul.
- Murakami, Y. (1996) *An Anticlassical Political-Economic Analysis: a Vision for the Next Century*, Stanford: Stanford University Press.
- Okita, S. (1980) *The Developing Countries and Japan: Lessons in Growth*, Tokio: University of Tokyo Press.
- Ozawa, T. (1995) *The Flying Geese Paradigm and Tandem Growth*, Seoul: Development Bank.
- Porter, M. (1990) *The Corporate Advantage of Nations*, New York: Macmillan.
- Rodrik, D. (1998) Who Needs Capital Account Convertibility?, in *Essays in International Finance*, 207.
- Sachs (1999) *Wall Street Journal*, 18 januari.
- Siddiqi, M. (1981) *Muslim Economic Thinking: a Survey of Contemporary Literature*, Jeddah: Islamic Institute.
- Singh, A. (1997) Financial Liberalisation, Stockmarkets and Economic Development, *The Economic Journal*, mei.
- Soesastro, H. (1998) Long-term implications for developing countries, in McLeod, R. & R. Garnaut (ed.), *East Asia in Crisis*, Londen: Routledge.
- Speciaal nummer *Esprit* (2001) *Chine: une dictature dans la mondialisation*, Parijs: Seuil.
- Stiglitz, J. (2002) *Globalization and its Discontents*, New York: W.W. Norton.
- Thurrow, L. (1993) *Head to Head: the coming international battle among Japan, Europe and America*, New York: Rand Corporation.
- Tibi, B. (2001) *Islam: Between Culture and Politics*, New York: Palgrave.
- Todd, E. (2002) *Après l'empire: essai sur la décomposition du système américain*, Parijs: Gallimard.
- Vakili, V. (1996) *Debating Religion and Politics in Iran: the Political Thought of Abdolkarim Soroush*, New York: Council of Foreign Relations.

- Wade, R. (1998) The Coming Fight over Capital Flows, *Foreign Policy*, winter.
- Wereldbank (1992) Governance and Development, Washington.
- Williams, D. (1996) Governance and the Discipline of Development, *The European Journal of Development Research*, 2, december.
- Woods, N. (2000) The Challenge to International Institutions, in N. Woods, (ed.), *The Political Economy of Globalization*, Londen: MacMillan.